

ORHUN TÜRKÇESİ'NDE LOKATİF ALANI*

Özen YAYLAGÜL ÜSTÜNEL**

Özet: Orhun Türkçesi 7-8. yüzyıllarda Orhun nehri kıyılarında taşlara kazınmış yazıtların dilidir. Bu çalışmada, Orhun Türkçesi metinlerinde, lokatif alanı ve bu alan içinde yer alan fiiller ve diğer biçim birimler Durum Grameri Kuramı çerçevesinde ele alınacaktır. Durum Grameri Kuramı, bir yüklem ile Eden, Nesne, Yer, Kaynak, Hedef gibi durum etiketli bir dizi üye yoluyla bir cümlenin mantıkî biçimini belirleyen bir anlamsal istem kuramıdır. Dil biliminde genellikle üç tür fiil kabul edilir: durum, hareket ve süreç fiilleri. Durum dil bilgisinde fiiller bu üç fiil türünün ifade ettiği olaya katılan üyelerin rollerine ve dolayısıyla sergilediği durum çerçevesine göre sınıflandırılır. Durum çerçevesi; cümlenin önermesinin ya da fiilin anlamının gerek duyduğu anlam durumlarının, fiilin merkeze alınarak, oluşturduğu durum dizimidir. Dolayısıyla fiillerin gerek duyduğu belirli sayıdaki anlam durumunun tespit edilmesi gerekir. Her fiilin anlam durumlarına göre değişen bir anlam alanı vardır. Bu anlam alanları aynı zamanda fiil türleri olarak da belirlenir. Söz konusu anlam alanlarından biri de, lokatif alanıdır. Lokatif fiiller hem durgun lokasyon hem de yönel lokasyonla ilgili bir anlam alanı sunar. Durgun lokatif fiilleri, bir yerde durgun durumda yerleşimi ifade eder. Durgun bulunma yüklemeleri bir nesne ve bir yerleşim ister. Durgun lokatif fiilleri genellikle bulunma durum eklerini kullanır. Yönel lokatifler süreç veya süreç-hareket fiilleriyle ilişkilidir. Süreç ve hareket lokatif fiilleri bir yerden diğerine hareketi ifade eder. Hareket lokatifleri genellikle yönel durum eklerini kullanır.

Anahtar Kelimeler: Orhun Türkçesi, Durum Grameri, Bulunma Alanı, Bulunma Durumu Fiilleri.

Locative Domain in Orkhun Turkic

Abstract: Orkhun Turkish is the language of the inscriptions engraved on stones in the coasts of Orkhun river in the 7th and 8th Centuries. In this paper, locative domain verbs and other related morphemes of Orkhun Turkish are analysed using Case Grammar Theory. The Case Grammar Theory is a semantic valence theory that determine logical form of a sentence through a predicate and case-labeled various arguments; Agent, Object, Location, Source, Goal. In linguistics usually is seen three type verbs: state, action and process verbs. In the Case Grammar Theory, these verbs are categorized according to the roles of the elements and the case framework exhibited.

* Bu makale Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları tarafından düzenlenen Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2015'te sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi. E-posta: ozeny@omu.edu.tr

A case framework is the sequence of the cases where the semantic cases the proposition of the sentence or the meaning of the verb need by centralizing the verb. Thus it is necessary to detect limited semantic cases required by verbs. Each verb has a semantic domain that change according to different cases, which can also be determined as verb types. One of the semantic domains is the locative domain that include verbs of both stative location and directional location. Stative locative verbs usually require an object and a locative affix and they use case affixes. Directional locative verbs relate to process or process-action verbs which express movement from one location to another. Action locatives generally use directional affixes.

Keywords: *Orkhun Turkish, Case Grammar, Locative Domain, State Locative Verbs.*

Giriş

Orhun Türkçesi 7-8. yüzyılda taşlara kazınmış, bugün Moğolistan sınırları içinde yer alan Orhun nehri yakınındaki yazıtların dilidir. Bu çalışmada, Durum Grameri çerçevesinde Orhun Türkçesindeki lokatif alanı fiilleri, durgun ve yönel lokatif durumları ele alınmıştır.

Durum Grameri Kuramı, bir yüklem ile Eden, Konu/Nesne, Yer, Kaynak, Hedef gibi durum-etiketli bir dizi üye yoluyla bir cümlenin mantıkî biçimini belirleyen bir anlamsal istem kuramıdır.

Durum gramercileri önermiş oldukları farklı durum veya rollere göre farklı fiil türleri belirlemiştir. Chafe (1970) öngördüğü durum, süreç, hareket, hareket-süreç fiilleri temelinde anlamsal rollerin fiilin ifade ettiği olaya katılıp katılmamasına göre beş tür anlamsal fiil türü belirler. Fiilin ifade ettiği olaya hangi rol katılıyorsa o fiilin anlamsal alanı o rolün adıyla anılmıştır. Bu anlamda Chafe (1970), eden (agent) ve etkilenen (patient) temel rollerinin katıldığı fiillere *temel fiil türleri*; diğerlerine de sırasıyla katılan rollere göre *deneyimsel* (experiential), *faydasal* (benefactive), *konumsal* (locative) ve *tamamlanabilir* (complementative) fiiller adını verir. Fillmore (1968) ise kuramının ilk evresinde hareket ve durum fiilleri temelinde belirlediği *eden* (agentive), *araç* (instrumental), *yönelme/yaklaşma* (dative), *sonuç/ürün* (factitive), *yer* (locative), *etkilenen/konu* (objective) ve *birliktelik durumu* (comitative) adındaki yedi anlamsal durumun olayda rol almasına göre ya da oluşturduğu durum çerçevelerine göre dört anlamsal durum alanı, dolayısıyla dört fiil türü belirler. Anlamsal fiil alanları ya da türleri anlamsal durumların özne olabilme potansiyeline göre belirlenmiştir. Anderson (1971) üç (state, process, action), Lakoff *durum* (state) ve *hareket* (action) olmak üzere iki, Cook (1989: 129) üç (state, durational ve motional) fiil türü belirlemiştir.

Durum Fiilleri, anlamsal olarak durağan bir durumu betimler. Fiilin ifade ettiği herhangi bir hareket söz konusu değildir. Bu fiiller bir fotoğraftaki görüntülere benzer. Chafe'in ifadesiyle kimi isimler, belirli bir durum ya da şart içindedir (1970: 98). Chafe, durum fiilleriyle birlikte görünen isim ya da istemin etkilenen (patient) rolünde olduğunu dile getirir (1970: 98). *Süreç fiilleri*, anlamsal olarak herhangi bir edeni (agent) olmayan dinamik ya da belirli süre devam eden olayları ifade eder. Chafe, süreç fiilleriyle birlikte görünen isim unsurunun etkilenen/konu

(patient/thema) olduğunu dile getirir (1970: 100). Bu fiil türü bir video kamera görüntüsünü andırır. *Hareket fiilleri*, bir hareketi ifade eder. Fiille birlikte bir istem ya da cümle unsuru varsa o eden (agent) rolündedir. Chafe (1970: 100), bir fiilin aynı anda hem süreç hem de hareket ifade ettiği türleri için süreç-hareket fiilleri adını verir ve bu tür fiiller, genellikle iki üyesi olan geçişli fiillerdir. İstemlerden biri etkilenen/konu (patient/thema) diğeri eden (agent) rolündedir.

Fillmore 1968 modelinden alıntıyla Cook (1989: 11), lokatif durumunu, fiillerle belirtilen durum veya hareketin yeri veya uzamsal yönelimini belirten durum olarak tanımlar. Lokatif durumu, durum ve olay lokatifi olarak ikiye ayrılır. Orhun Türkçesi metinlerinde hem durum hem de olay lokatifli yapılar tanıklanabilmiştir.

Lokatifler durgun (stative) veya yönel (directional) olarak da ayrılabilir. Lokatif fiiller hem durgun lokasyon hem de yönel lokasyonla ilgili semantik bir alan sunar. Durgun lokatif (state locative) fiilleri, bir yerde durgun durumda yerleşimi ifade eder. Durgun bulunma yüklemeleri bir nesne ve bir yerleşim ister. Durgun lokatif fiilleri genellikle bulunma durum eklerini kullanır. Yönel (directional) lokatifler süreç veya süreç-hareket fiilleriyle ilişkilidir. Süreç ve hareket lokatif fiilleri bir yerden diğere hareketi ifade eder. Hareket lokatifleri genellikle yönel durum eklerini kullanır.

Malzeme ve Yöntem

Bu çalışmada Kül Tigin, Bilge Kagan ve Tunyukuk metinleri taranarak elde edilen lokatif alanına ait 70 yapı örneği durum grameri ve istem kuramı çerçevesinde değerlendirilmiş ve aşağıdaki gibi gruplandırılarak incelenmiştir.

1. Durgun Lokatif Alanı

Durgun lokatif alanı, bir nesnenin belli bir yerle ilişkilendirildiği alandır. Bu alanda durum fiilleri önemli bir işleve sahiptir. Bunun yanında Kopula+Lokatif yapıları cümle parçaları da dikkat çekicidir. Orhun Türkçesindeki durgun lokatif alanı temel olarak şu alt kümelerde sınıflandırılabilir:

a) [(Konu)İsim+lokatif+bol-/er-]: Bu yapının prototipi [İsim+DA er-]'tir. (1). cümle prototipi verir. (1). söylemde *eb+de er-* 'yurtta bulunmak' Anderson (1971)'deki fiilsiz lokatiflere oldukça benzer. Buradaki *eb*, 'ev'i de içine alan daha geniş bir yerleşim alanını ifade etmektedir. Bu nedenle Türkiye Türkçesine 'yurt' olarak aktarılmıştır. (2). cümlede de *teñri+de bol-* 'gökte var olmak' bir yerde durgun hâlde bulunmayı ifade etmiştir. Söz konusu yapı sıfat-fiilli bir yan cümle parçası içinde yer alabilmiştir. Prototipe uygun yapı şartlı cümle parçası içinde de bulunabilir (3). Her üç örnekte de lokatif +DA biçimbirimi ile işaretlenmiştir.

(1) *ilki sü taş[ık]mış erti ekin sü ebde erti* (BK D32)

'İlk ordu (sefere) çıkmış idi, ikinci ordu yurtta idi.'

(2) *teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum* (KT G1)

'Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan bu zamanda (tahta) oturdum.'

(3) *erig yerte irser ança erig yerde bengü taş tokıtdım* (KT G 13)

'Erişilebilir yerde ise öylece erişilebilir yerde ebedi taş yontturdum, yazdırdım.'

b) [(Deneyimci)+isim+LOC+F-ZE+ŞE]:

Orhun metinlerinde, öznenin yeri için de lokasyon fiillerinin kullanıldığı görülebilir. (4). cümlede *yat-* ve *kal-* fiilleri durgun fiiller olduğu için lokatif alanını da durgun hâle getirmişlerdir.

(4) *ölügi yurtta yolta yatı kaltaçı ertigiz* (KT K9)

‘Ölenler yazıda yabanda yata kalacak idiniz.’

c) [(Eden) Etkilenen+İsim+LOC+F-ZE+ŞE]: (5-7). cümlelerde yüklemde işaretlenmiş bir eden, cümlede açıkça yer alan bir etkilenen ve isme eklenen bir +DA durum ekiyle lokatif alanı belirlenmiştir. Bu yapıda kullanılan fiiller *buz-* ‘bozguna uğratmak’, *sünüş-* ‘savaşmak’ gibi hareket fiilleri olup [kim] ve [kimi] istemlidir. (6) ve (7)’de bu yapıya [kimle] istemi de eklenmiştir. Bu istem anlamsal olarak ikinci bir edeni göstermektedir. Yüklemi teşkil eden hareket-süreç fiili de buna bağlı olarak işteş çatıda şekillenmiştir. (5-7.) cümlelerde lokatif alanını gösteren cümle unsuru isteğe bağlı öge konumundadır ve cümleden silinebilir. Buna karşın cümlede yazılmış olmaları lokatif alanına dikkati çekmek içindir. Lokatif belirten unsura odaklanılması için bu unsurun yüklemde önce yazılması da lokatif alanının önemsenmesinden kaynaklanır.

(5) *anı yañıp türgi yargun költe buzdumuz* (KT D 34)

‘Onu dağıtıp Türgi Yargun Göl’de bozguna uğrattık.’

(6) *kaganın birle soña yışda sünüşdümüz* (KT D 35)

‘Kağanıyla Songa dağında savaşık.’

(7) *bişinç ezgenti kadizde oguz birle sünüşdümüz* (KT K 7)

‘Beşinci olarak Ezgenti Kadız’da Oğuzlarla savaşık.’

ç) [(Eden) Etkilenen+Zamir+LOC+F-ZE+ŞE]: (8-11). cümlelerde (5-7)’den farklı olarak isim unsuru bir zamir unsuruyla değiştirilmiş ve lokatif alanı belirlenmiştir. Bu yapıda kullanılan fiiller *ölür-* ‘öldürmek’, *et-* ‘düzenlemek’, *kış-* ‘yok etmek’ hareket fiilleri olup [kim] ve [kimi] istemlidir.

(8) *kara türgiş bodunug anta ölmüş* (KT D 40)

‘Kara Türgiş halkını orada öldürmüş.’

(9) *tölis tarduş [bodunug anta etmiş]* (KT D 13)

‘Tölis (ve) Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş.’

(10) *ol süg anta yok kışdımız* (KT D 32)

‘O orduyu orada yok ettik.’

(11) *kaganın anta ölürtümüz* (KT D 38)

‘Kağanını orada öldürdük.’

d) İkamet (Habitation) fiilleri: İkamet fiilleri sürekli ikamet göstergesi olduklarında durgun fiiller olarak kullanılır. (12)’de *koon-* ve *olur-* fiilleri sürekli ikamet göstergesi olduğundan durgun fiillerdir. *koon-* fiili ettirgen çatıda *koon-tur-* şeklinde biçimlenmiş, çünkü cümleye eden dışında bir de ettiren semantik istemi yerleştirilmiştir. Burada çoğul yönel bir ifade söz konusu olmakla birlikte gönderim bir tek yeredir. Durgun lokatif alanı Kingan Dağı ile Demir Kapı arasındaki bölge olarak belirlenebilir. (13)’te ise, *koon-* fiili şartlı cümle parçası içine yerleştirilmiştir.

(12) *ilgerü kadirkan yışka teği kirü temir kapıgka teği koonturmuş ekin ara idi oksuz köök türük iti ança olurur ermiş* (KT D 2-3; BK D4) ‘(Doğuda Kingan

dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmiş.) (Bu iki (sınır) arasında pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Gök Tükleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş.'

(13) *birîye çugay yış töğültün yazı koonayın tiser türük bodun ölsikig anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş.* (KT G 6-7)

'Güneyde Çugay dağlarına (ve) Töğültün ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Orada kötü düşünceli kişi şöyle akıl verirmiş.'

(14) *neñ yılsıg bodunka olurmamım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* (KT D 26).

'(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum.'

(14)'te, (12)'deki gibi *olur-* fiili kullanılmıştır. (12)'de *ekin ara* ve *olur-* fiili lokatif alanını vermiştir; *olur-* fiili belli bir alan içindeki durgun bir durumu ifade etmektedir. Öte yandan (14)'te *bodunka olur-* ve *bodunta üze olur-* ifadelerinde *olur-* fiili 'hâkim olmak' anlamında bir hareketi ifade etmektedir. Yönel olduğu için tek başına *bodunta* kullanılmamış *bodunta üze* şeklinde *üze*'nin yönelimiyle veya *bodunka* biçiminde +ka biçim biriminin yönelimiyle verilmiştir. Bir başka deyişle, yönel olduğu için tek başına *bodunta* değil *bodunta üze* kullanılmıştır.

Yönelim edatlarının çoklu kullanımıyla lokatif alanı tam bir çerçeve içine yerleştirilmeye çalışılır:

(15) *ilgerü kadirkan yışka tegi kirü temir kapıgka tegi koonturmuş* (KT D 2)

'Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmiş.'

(16) *ilgerü kün tuşıkka birigerü kün ortusuñaru kuurıgaru kün batsıkıña yırıgaru tün ortusuñaru anta içreki bodun koop maña körür* (KT G 2).

'İleride gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir.'

olur- durgun lokatif fiilinin kullanıldığı (17-20). cümlelerden yalnızca (20)'de lokatif durumu morfolojik olarak işaretlenmiştir. (20)'de lokatif alanı art gönderimlerle açıklık kazanabilir. Bu durum işaretlemenin nedeni olarak görülebilir.

(17) *türük kagan ötüken yış olursar ilte buñ yok* (KT G 3)

'Türk kağanı Ötüken dağlarında oturursa ülkede sıkıntı olmaz.'

(18) *ötügen yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen* (KT G8)

(19) *ötügen yir olurup arkiş tirkiş isar neñ buñug yok* (KT G8)

'Ötüken'de oturup kervan gönderirse, hiç sıkıntı olmaz.'

(20) *bu yirde olurup...* (KT G 4, K 3)

'Bu yerde oturup...'

2. Soyut Lokasyon: Bunlarda gerçek fiziksel bir yerleşim söz konusu değildir. Belki de bu yüzden soyut yerleşim alanları genellikle +DA durum ekiyle işaretlenmiştir (21, 23, 24, 25, 26). Bununla birlikte +ka durum ekiyle işaretlenen örnekler de bulunur (22). Günümüz Türkiye Türkçesinde (22). cümlede gerekli olan hâl bulunma hâlidir. Eski Türkçede ise bu tür örneklerde yönelme hâli de, bulunma hâli de kullanılabilir. Bu ikili kullanımdan dolayı, Eski Türkçe ile ilgili

gramer kitaplarında bu hâle *verme-bulunma durumu, yönelme-bulunma hâli, datif-lokatif* gibi adlar verilmektedir. Bu tür ikili kullanım daha sonraki devirlerde de seyrek olarak karşımıza çıkmaktadır.

(21) *kırkız bodunug uda basdımız* (KT D 35)

‘Kırgız halkını uykuda bastık.’

(22) *kırkızığ u-ka basdımız* (T-I K 3).

‘Kırgızları uykuda bastık.’

(23) *türgiş bodunug uda basdımız* (KT D 37)

‘Türkiş halkını uykuda bastık.’

(24) *azu bu sabında igid bargu* (KT G 10)

‘Yoksa bu sözümde yalan var mı?’

(25) *könülteki sabımın urturtum* (KT G 12)

‘Zihindeki sözümü hak ettirdim.’

(26) *ol törüde üze eçim kagan olurtı* (KT D16)

‘O yasa uyarınca amcam Hakan tahta oturdu.’

(25) ve (26)’da metaforik bir kullanım da söz konusudur. Bir somutlaştırma dikkati çekmektedir.

Zamanda bulunma da bu grupta değerlendirilebilir.

(27-40)’ta zamanda akış devam etmekte olduğundan bir süreç lokatifinden söz etmek mümkündür ve işaretleme +(K)A, -yur ile yapılmıştır. Bazı dillerde, datif, genetik olarak kişi zamirli kullanımlarda lokatifin alt dalı olarak görülür (Anderson 1971: 103). (31). cümlede, lokatif durumu bödke < bu öd+ke biçiminde +ke biçimbirimiyle işaretlenmiştir. Bu, zamanda akıcılıktan kaynaklanıyor olabilir. (38). cümlede lokatif alanı belli bir noktada sabitlenmiş ve durgun hâle getirilmiştir. Bunda bir yandan *kal-* fiilinin diğer yandan zarf-fiilli yan cümle parçasının (*kañım kagan uçdukda*) etkisi olabilir. (39)’da *sünüşde* ‘savaşta’ ile savaşın yapıldığı zaman içinde bulunma ifade edilmiş olup yine soyut bir lokasyondan söz edilebilir.

(27) *kül tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür barur erkli yağı boltı* (BK K1)

‘Kül Tigin yirmi yedi yaşında (iken) Karluk halkı hareket eder güçlü düşman oldu.’

(28) *kül tigin altı otuz yaşına kırkız tapa süledimiz* (KT D 34-35)

‘Kül Tigin 26 yaşındayken Kırgız’lara doğru sefer ettik.’

(29) *kül tigin bir kırk yaşayur erti alp şalçı akin binip oplayu tegdi* (BK K2-3)

‘Kül Tigin otuz bir yaşındaydı ...’

(30) *teñri teg teñride bolmuş türük bilge kagan bödke olurtum* (KT K1)

‘Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan bu zamanda tahta çıktım.’

(31) *ol ödke kuul kuullug küñ küñlüg bolmuş erti* (BK D18)

‘O devirde köle köleli, cariye cariyeli olmuş idi.’

(32) *altı otuz yaşına çık bodun kırkız birle yağı boltı* (BK D26)

‘Yirmi altı yaşında Çin halkı, Kırgız’larla birlikte (bize) düşman oldu.’

(33) *otuz artukı bir yaşına karluk bodun buñsuz [er]ür barur erkli yağı boltı* (BK D29)

‘Otuz bir yaşında Karluk halkı bağımsız hareket eder güçlü düşman oldu.’

(34) *otuz artukı eki yaşına amğı korgan kışladukda yut boltı* (BK D31)

'Otuz iki yaşında Amgı kalesinde kışladığımızda kıtlık oldu.'

(35) *kül tigin ö[zi] kırk artuk[ı y]iti yaşı[ña] boltı* (KT KD)

'Kül Tigin kandisi kırk yedi yaşında idi.'

(36) *Kül Tigin Kony yıl-ka yiti yigirmi-ke uçdı* "Kül Tigin Koyun yılında on yedi[nci gün]de vefat vefat etti" (KT – KD 1)

(37) *Yiti yigirmi yaşım-a Tangut tapa süledim* "on yedi yaşında Tangut'a doğru ordu sevk ettim" (BK-D 24).

(38) *kañım kagan uçdukda özüm sekiz yaşda kaltım* (BK D 13-14)

'Babam hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaş(ım)da kaldım.'

(39) *[kül]tigin ol sünüşde otuz yaşayur erti* (BK K2)

'Kül Tigin o savaşta otuz yaşındaydı.'

(40) *añug bilig anta öyür ermiş*. (KT G 5 K 4)

'Fesatlıkları o zaman düşünürlermiş.'

3. Pozisyon Fiilleri: Aristotle situs (pozisyon) ile locus'u (location) birbirinden ayırmıştır. Pozisyon bir nesne parçasının bir diğeriyle ilişkisini verir. Lokasyon ise, bütün bir nesnenin uzamdaki yerleşimiyle ilgilidir. Pozisyon, lokasyonun kapsama alanındadır. Bu yüzden de pozisyon fiilleri nadiren lokatif bir öbek dışında ortaya çıkar. Pozisyon fiilleri cansız nesneyle kullanılabilir (Cook 1998: 150).

Pozisyon fiilleri lokatif fiillerin tam bir alt kümesidir. Pozisyon fiilleri nesne pozisyonunu içerir ve lokatif öbek nesnenin yerini içerir. (41) ve (42)'de metinden belirlenebilen pozisyon, Çin'e göre yakın veya uzak olan yerleşim alanlarıdır. (42)'de durgun lokatif durumu bir şartlı yan cümle parçası içinde yalın halde bulunmaktadır.

(41) *ırak erser yablak ağı birür yağuk erser edgü ağı birür* (KT G7; BK K5)

'Uzak ise kötü ipekli kumaş verir, yakın ise, iyi ipekli kumaş verir.'

(42) *ırak bodunug ança yagutir ermiş* (KT G 5)

'Uzaklardaki halkı böylece yaklaştırmış imiş.'

(42)'de lokatif nesnenin sıfatı olarak belirlemiştir. Nesnenin yakın bir pozisyona yerleştirilmesi söz konusu olduğundan lokatif alanının durgun olduğu söylenebilir.

4. Yönel Lokatif Alanı: Süreç ve hareket lokatif fiillerinin önemli bir işleve sahip olduğu bir alandır; bir yerden diğerine hareketi ifade eder. Süreç lokatif yüklemeleri hareket eden bir varlık (nesne) ve yönel bir bulunma betimlemesi, kaynak (source), hedef (goal) ve nesnenin hareket ettiği bir yol (path) ister. Süreç fiilleri durgun fiillerden, bağımsız hareket etme yeteneğine sahip olma yönünden ayrılırlar. Süreç-hareket lokatif yüklemeleri ise, bir eden, hareketin kışkırtıcısı, hareket eden bir nesne, bir lokatif, nesnenin hareket ettiği bir kaynak, hedef ve yol betimleyicisi ister. Eden (agent), nesneyle eş gönderimsel olabilir. Hem nesne hem de yer fiilde sözlükselleşebilir.

(43) ve (44). örnekler [kim], [kimi] yapısında olmakla birlikte harici bir lokatif durumundan söz edilebilir. Yüklem üzerinde işaretlenmiş eden ve cümle başında açıkça gösterilmiş konu ile semantik istem yapısı oluşturulmuştur. (43) ve (44)'te *ur-* 'hâk etmek' hareket lokatif fiili kullanılmakla birlikte (43)'te morfolojik durum işaretleyicisi +DA, (44)'te ise, +KA olarak belirlenebiliyor. +KA biçimbirimi burada yönelme işleviyle değil de bir şeyin üzerinde bulunmayı ifade edecek şekilde

lokatif işleviyle, tıpkı İngilizce'deki *over* 'üzerine' gibi işlev görüyor. Anderson (1971: 103)'te "dative locatives" terimi yer alıyor. Demek ki başka dillerde de dative olarak görülen unsurlar locative olarak işlev görebiliyor. Türk dilinde de dative eki olarak adlandırılan +ka ekinin lokasyon için de kullanılabildiği örnekler tespit edilmiştir.

(43) *yanılıp ölsikiğin yeme bunta urtum* (KT G 11)

'Yanılıp öleceğini de buraya hâkettim.'

(44) *neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum* (KT G 11)

'Ne kadar sözüm varsa ebedi taşâ hâkettim.'

[(Eden)+zamir+LOC+F-ZE+ŞE] yapısında, semantik istem olarak eden ve etkilenenin birleştiği dönüşlü çatıdaki yapılar da dikkat çekicidir:

(45) *koop anta alkıntıg* (KT G9)

'Hep orada tabi oldunuz.'

(46) *az bodun anta yok boltı* (KT K3)

'Az halkı orada yok oldu.'

(47) *ol at anta ölti* (KT D 33)

'O at orada öldü.'

'Zamir+LOC+Eden/Etkilenen/Konu bol-ZE+ŞE' yapısındaki (48)'de ise lokatif belirten unsurun cümle başına taşındığı görülüyor. Bu durum, lokatif alanının daha önce verilmiş olması ve eski bilgi konumuna geçmiş olmasıyla ilişkilendirilebilir.

(48) *bunta ... bodunı küñ kul boltı* (KT D 17)

'Burada... halkı kul köle oldu.'

(49) *türğış kagan süsi bolçuda otça borça kelti* (KT D 37)

'Türğış Kağanı'nın ordusu Bolçu'da ateş gibi, kasırğa gibi (üzerimize) geldi.'

(50) *yagru barıp üküş kişi öltüg* (KT G 7)

'(Çinlilere) yakın gidip, (orada) çok sayıda öldünüz.'

(51) *ilgerü kadirkan yışığ aşa bodunug ança koonturtumuz ança itdimiz kuurıgaru keñü tarmanka tegi türük bodunug ança koonturtumuz ança itdimiz* (KT D 21)

'Doğuda Kingan dağlarını aşarak halkı öylece (orada) kondurduk, öylece (orada) düzenledik, batıda Kengü Tarman'a kadar Türk halkını öylece (orada) kondurduk, öylece (orada) düzenledik.'

(51)'de çoğul yönel bir ifade söz konusudur. Bu birleşik cümledeki ilk cümlede belirtilen ilk yön *ilgerü*, ikinci yön *kadirkan yış* ve daha sonraki *kadirkan yış*'ı geçtikten sonraki alandır. Burada ilk yön ile ikinci ve üçüncü yönün gönderimi bir tek yerdedir. Kaynak bağlama göre tayin edilebilirken, yol (*kadirkan yış*) ve hedef (*kadirkan yış*'ı geçtikten sonraki alan) olarak belirlenebilir. İkinci cümledeki ilk yön *kuurıgaru*, ikinci yön (bu hedeftir aynı zamanda) *keñü tarman* 'Kengü Tarman'dır. Burada da her iki yönün gönderimi bir tek yerdedir. (51)'de *aş*- 'aşmak' fiili [İsim+Acc aş-ZF İsim+Acc ança F-ZE+KE] yapısı içinde görülmektedir.

(52) *türük kagan ötügen yış olursar ilte buñ yok ilgerü şantun yazıka tegi süledim taluyka kiçig tegmedim birigerü tokuz ersinke tegi süledim tüpütke kiçigtegmedim kuurıgaru yençü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledim yırıgaru yir bayırkuu yiriñe tegi süledim bunça yirke tegi yoritdım.* (KT G 3-4) 'Türk hakanı

Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede sıkıntı olmaz. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize pek az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e pek az kala durdum; batıda İnci ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar (ordularımı) yürüttüm.'

(52)'de son cümlede bağlamdan anlaşıldığına göre eden (agent) Türk orduları, hareketi kışkırtan Türk hakanı, kaynak Ötüken dağları, yol doğuda Şantung ovasıyla sonlanan alan, hedef Şantung ovasının denizle birleştiği yer; güneyde kaynak Ötüken, yol Ötüken'den başlayıp Dokuz Ersin'i de içine alan yer, hedef Tibet sınırı; batıda kaynak Ötüken, yol İnci ırmağı, hedef Demir Kapı, kuzeyde ise kaynak Ötüken, yol Ötüken'den başlayıp Yir Bayırku'ya kadar olan alan ve hedef ise Yir Bayırku olarak belirlenebilir. Sınırları çizilerek belirtilen bu yer Türk halkının yerleştirildiği yerdir. Bu yerleştirme işi belli bir süre içinde gerçekleştirilmiştir.

(52) aynı zamanda bir uzanım (extension) fiili içermektedir. Uzanım fiilleri uzamda bir genişlemeye göndermede bulunur. Uzanım fiilleri uzanımın yolunu (path) sınırlamak için kaynak (source) ve hedef (goal) lokatifler alabilir. (53)'te *süle-* uzanım fiili, hareketin gerçekleştiği lokasyonu (*küün tugsıkda*) sınırlayan hedef lokatifi (*bükli kaganka tegi*) almıştır. (54)'te *yügerü* hedefdir. Kaynak ise cümlede yer almayan daha aşağı bir seviyeye işaret eder.

(53) *ilgerü küün tugsıkda bükli kaganka tegi süleyü birmiş kuurıgaru temir kapıgka tegi süleyü birmiş* (KT D 8)

'Doğuda, gün doğusunda Bükli hakanına kadar sefer edivermiş, batıda demir kapıya kadar sefer edivermiş.'

(54) *kañım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug tenri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç* (KT D 11)

'Babam İlateriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki.'

5. Lokatiflerin Özneleşmesi ve Nesneleşmesi

(55) *tört bulıñ kop yağı ermiş* (KT D 2)

'Dört bucak hep düşman imiş.'

Öznenin yüklem pozisyonuna taşındığı (55). cümlede lokatif de özne/konu pozisyonuna taşınmıştır. Bu cümle "düşman dört bucakta imiş, düşman dört yönde (de) bulunuyormuş" şeklinde de kurulabilirdi. Burada *bulun-* lokatif fiili yerine *er-* fiili kullanılmıştır. Özne pozisyonuna taşınan lokatifin herhangi bir işaretlemeye tabi tutulmadığı, yalın halde bulunduğu görülüyor.

Bağlama bağlı olarak hem nesne hem de yer gramatikal özne pozisyonunda ortaya çıkabilir. (56)'de *balıkdaki* ve *tagdaki* yerin gramatikal özne pozisyonunda olabileceğini tanıklar. Kaynak ve hedef *balıkdaki tagıkmiş tagdaki inmiş* sözleriyle belirtilmiştir. Bu birleşik cümledeki ilk kaynak *balık* ilk hedef ise, *tag* olup ikinci cümlede bu kez kaynak *tag*, hedef ise, bağlama göre tayin edilebilen *balık* olarak belirlenebilir.

(56) ... *tiyin kü eşidip balıkdaki tagıkmiş tagdaki inmiş* (KT D 12)

'... diye haber alıp şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş.'

(57) *balıkdaki tagıkmiş tagdaki inmiş tirilip yetmiş er bolmuş* (BK D 10-11)

‘Şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.’

Burada kaynaktan hedefe doğru bir hareket süreci ifade edilmiştir.

(58). cümlede ise, lokatif (*tört buluş*) cümledeki ön pozisyonunu korumakla birlikte nesnenin sıfatı haline geliyor ve bu durumda +da biçimbirimi ile işaretlendikten sonra +ki aitlik eki getirilerek nesneye bağlanıyor.

(58) *sü sülepen dört buluşdaki bodunug kop almış kop baz kılmış* (KT D 2)

‘Ordu sevk ederek, dört bucaktaki halkı hep almış hep bağımlı kılmış.’

(59). cümlede konu ve yorumdan önce cümledeki ilk sırasına lokatifin yerleştirildiği görülüyor. (60). cümlede [eden] yüklem üzerinde işaretliken nesne bağlamsal olarak cümleden silinmiş ve lokatif cümlede ilk pozisyona yerleştirilmiştir.

(59) *barduk yirde edgüg ol erinç* (KT 24)

‘Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu şüphesiz.’

(60) *toņa tigin yogınta egirip ölürtümüz* (KT K7)

‘Tonga Tigin’in cenaze töreninde kuşatarak öldürdük.’

6. Lokatiflerin yüklemleşmesi

İlki sü’nün bulunduğu yer *taş* ‘dış’ yani yurt dışındaki bir yerdir. *ekin sü* ‘ikinci ordu’nun bulunduğu yer ise *eb* ‘ev’dir. Bu cümlede her iki unsur da yüklemleşmiş olarak yer almıştır.

(61) *ilki sü taş[ık]mış erti ekin sü ebde erti* (BK D32)

‘İlk ordu yurt dışına çıkmıştı. İkinci ordu yurttaydı.’

7. Lokatif alanı edatları

Lokatif ifadeler, genellikle, zarfla ilgili kelimeler, deyimler veya cümle parçalarıdır. Daha somut ifadeler edatların dural veya yönel olabildiği yerlerde edatlarla oluşturulan sözcük öbeklerinde ortaya çıkar. Lokatif alanı durgun edatlar bir yerde bulunmayı içerir. Bazıları başka bir nesne veya diğer nesnelere ilgili bir yerleşimi betimler. (62) ve (63). cümlelerde *üze*, *asra*, *ekin ara* sözcük ve sözcük öbekleriyle lokatif alanının belirlendiği görülmektedir.

(62) *üze kök tenri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış* (KT D 1)

‘Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış.’

(63) *üze teñri basmasar asra yir telinmeser türük bodun eliñin törünin kem artatı fudaçı erti* (KT D 22)

‘Üstte gök basmasa altta yer delinmese Türk halkı devletini ve yasalarını kim yıkıp bozabilirdi.’

Nasıl olursa olsun edat ve edatla ilgili deyimlerin yerine *anta*, *bunta* gibi proformlar yerleştirilebilir ve böylece dural lokatif bir ifade oluşur. (64)’te ilk cümlede lokatif alanı *yir sayu* şeklinde verilmiş; sonraki cümlede bunun yerine *anta* proformu yerleştirilmiştir. (65). ve (66). cümlelerde *ber-* ‘vermek’ fiili seçimli [kime] istemine de sahiptir. Buradaki semantik istem de [etkilenen]den ziyade [yararlanan] olarak belirlenebilir.

(64) *yir sayu bardıg koop anta alkıntıg arılıg* (KT G 9)

‘Her yere gittin, oralarda hep mahvoldun ve tükendin.’

(65) *yabguş şadıg anta bermiş* (KT D14)

'Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş.'

(66) *kagan at bunta biz birtimiz* (KT D 20)

'Kağan adını burada biz verdik.'

Yönel edatlar bir yerden diğerine hareketi içerir. Edatlar hareketin kaynağını: *öñre...da* (67); hareketin hedefini: 'yir sayu...F-yur erdi 'her yana doğru ... yürüyordu' (70); hareketin yolu: ... *ta üze* 'üzerine' (68) veya transit bazı noktalar; *aşa* 'geçerek, yoluyla' (69) gibi içerebilir.

(67) *yogçı sıgıtçı öñre küün tuğsıkda bükli çöllüg el tabgaç tüpüt apar purum kırkız üç kuurıkan otuz tatar kıtañ tatabı bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış* (KT D4)

'(Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar.'

(68) *kişi oğlın ta üze eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmış* (KT D1)

'İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş.'

(69) *kögmen aşı kırkız yiriñe tegi süledimiz* (KT D 17)

'Kögmen (dağlarını) aşarak Kırgız ülkesine kadar sefer ettik.'

(70) *anta kalmış yir sayu koop toru ölü yorıyur ertig* (KT G 9)

'Orada kalmış olanlar her yöne bitkin ve mecalsiz yürüyor idiniz.'

Sonuç:

Lokatif durumu, fiillerle belirtilen durum veya hareketin yeri veya uzamsal yönelimini belirten durumdur.

Orhun Türkçesinde dural lokatif durumunda işaretleme genellikle +DA, daha seyrek olarak da +kA biçimbirimi ile yapılırken yönel lokatif durumlarında +kA, +DA *üze*, +ra, +gerü, +yA, -yur gibi başka biçimbirimlerin devreye girdiği görülür. Bunun dışında yer belirteçleri, edatlar ve bağlamsal başka unsurların yardımıyla da lokatif alanının belirlendiği görülmektedir.

Lokatif belirten cümle unsuru genellikle yüklemden önceki bir sıraya yerleştirilmekle birlikte cümlede özne pozisyonunda veya nesnenin sıfatı olarak da yer alabilmiş ve yüklemleşebilmiştir.

Kaynaklar

- ANDERSON, J. M. (1971). *The Grammar of Case: Towards a Localistic Theory*. London: Cambridge University Press.
- CLAUSON, S.G. (1971). "Some notes on the inscription of Tonuquq", *Studia Turcica* (ed. L. Ligeti). Budapest: 125-132.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- ERGİN, M. (1989). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GABAIN, A. von (1995). *Eski Türkçenin Grameri*. (çeviren: Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.

Özen YAYLAGÜL ÜSTÜNEL

- KAŞGARLI MAHMUT (1998-1989, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Cilt I-II:1998, Cilt III-IV:1989 (Çeviren: Besim Atalay). Ankara: TDK Yayınları.
- KORMUŞİN, İ.V. (1997). *Tyurkskie Yeniseyskie epitafii*. Teksti u issledovaniya, Nauka, Moskva.
- MALOV, S.Ye. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva.
- ORKUN, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- SETKAYA, O.F. (1995). *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.
- TEKİN, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Simurg.
- TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Türk Dili Araştırmaları Dizisi-5, Ankara: Simurg.
- TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University Publications.
- TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Türk Dili Araştırmaları Dizisi-5, Ankara: Simurg.
- TEKİN, T. (1995). "Some Remarks on The Tunyukuk Inscription", *Beläk Bitig*, Turkologica 23, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 209-222.
- TEZCAN, S. (1976). "Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme", *TDAY-B 1975-1976*. Ankara: TDK Yayınları: 173-181.
- WALTER A. and COOK, S.J. (1989). *Case Grammar Theory*. ABD/ Washington: Georgetown Universty Press .